

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕУСТРОЮ І ДИНАМІКА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміни, які відбуваються в Україні на сучасному етапі її розвитку, викликають значне зростання інтересу до історичного минулого нашої країни. В подіях минулих років шукають корені сучасних вад у розвитку українського суспільства. Все більша увага приділяється виявленню в минулому альтернативних можливостей розвитку, реалізація яких привела б до іншого ходу і результату цього розвитку. Нарешті, в умовах, коли висуваються нові цілі, сучасники, за словами В.О.Ключевського, «шукають й історичне виправдання цим інтересам, і практичні вказівки на засоби для досягнення цієї мети» [1, с. 380].

У цьому зв'язку одним із явищ в історії нашої країни, яке викликає останнім часом багато суперечок, стала столипінська аграрна реформа. Особливо це пов'язано із змінами в аграрному секторі економіки, зокрема із питаннями землекористування і приватизації в сільському господарстві. Відповідно до законодавчих актів, прийнятих останнім часом в Україні, утворюються фермерські господарства, здійснюється реформування аграрної галузі, колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам цих підприємств права вільного виходу з них із земельними частками (паями) [2].

Радянська колгоспно-радгоспна система господарювання, яка упродовж багаторічного свого існування наочно продемонструвала свою неефективність, створила немало проблем, які потребують негайного вирішення. Проведення змін у земельній галузі породжує численні конфлікти, часто натикається на відкриту протидію з боку державних чиновників як на місцевому рівні, так і у верхівках влади. На адресу вітчизняних реформаторів аграрного сектора випущено немало критичних стріл, земельне законодавство України за його недосконалість і невідповідність реаліям життя навіть прирівнюють до законів вавилонського царя Хаммурапі [3].

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення змін в аграрному секторі господарства в Україні на початку ХХ століття, коли селянським господарствам було надано право виходити з общини і організувати власне окреме господарство. Головна мета цих реформ полягала в тому, щоб насильно зруйнувати селянську поземельну общину і на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а також на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства. Це була остання реформа на українських землях, проведена на засадах ринкового господарювання. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектора господарства актуальне і до цього часу.

Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень початку ХХ століття і Чернігівщина, в якій общинне землеволодіння становило більше половини всіх селянських господарств. Які аграрні проблеми були актуальними для Чернігівщини в той час? Як на їх вирішення впливали столипінські реформи? Якими були результати перетворень в аграрному секторі? Щоб дати вичерпні відповіді на ці запитання, необхідно провести дослідження землеустрою регіону напередодні масових змін у землекористуванні на рубежі ХІХ - ХХ століть, тобто встановити, які землі і скільки їх було в наявності на території губернії, а також які категорії

населення володіли і користувались ними.

Аналіз земельних відносин на Чернігівщині кінця XIX – поч. XX ст. певною мірою вже був відображений у публікаціях вітчизняних дослідників. Багато уваги землеустрою Чернігівської губернії приділив статистик, історик і етнограф О.О.Русов, який у своїх описах Чернігівського краю торкався також питань змін у землекористуванні до і після селянської реформи 1861 року [4]. Цими проблемами займався і продовжує займатись наш земляк, вищеназваний дослідник аграрної історії В.М.Шевченко, який вивчав економічний розвиток і становище селянства як всієї Лівобережної України, так і Чернігівщини зокрема [5]. Згадується Чернігівщина і в роботах інших вітчизняних істориків, присвячених земельним питанням початку XX століття, зокрема в працях М.А.Якименка [6] та ін.

Віддаючи належне вищезгаданому вченим, інтерес автора даної статті полягає у дослідженні стану землеустрою і динаміки землеволодіння Чернігівської губернії в плані показу необхідності чи небажаності його кардинального реформування, тобто для з'ясування причин аграрних реформ початку XX століття.

На початку XX століття господарство Чернігівщини посідало важливе місце не тільки в українській, але й в загальноімперській економіці. Площа губернії становила, за даними «Першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р.», 46 042,3 квадратної версти (1 кв. верста = 1,138 кв. км = 104,1 десятини) [7, с.1]. Поділялась на 15 повітів, а ті, у свою чергу, на 174 волості (див. таблицю 1). Найбільшим повітом був Остерський (близько 4 тис. кв. верст), найменшим – Конотопський (2,1 тис. кв. верст) [8, с.235].

Повіти	Площа				Кількість волостей	Кількість сіл
	кв. верств	км ²	десятин	у % від площі губернії		
Чернігівський	3 226,7	3 671,9	335 899,5	7,0	12	204
Борзнянський	2 463,7	2 803,7	256 471,2	5,4	13	128
Глухівський	2 716,6	3 091,5	282 798,0	5,9	9	178
Городнянський	3 528,0	4 014,8	367 264,8	7,7	10	220
Козелецький	2 726,0	3 102,2	283 776,6	5,9	12	105
Конотопський	2 118,3	2 410,6	220 515,0	4,6	10	126
Кролевецький	2 366,7	2 693,3	246 373,5	5,1	10	165
Мглинський	3 319,5	3 777,6	345 559,9	7,2	15	299
Н.-Сіверський	3 417,3	3 888,9	355 740,9	7,4	11	160
Новозибківський	3 354,9	3 817,9	348 909,6	7,3	11	135
Ніжинський	2 510,5	2 856,9	261 343,0	5,4	12	104
Остерський	3 991,4	4 542,2	415 504,7	8,7	8	149
Сосницький	3 775,9	4 296,9	393 071,2	8,2	14	246
Стародубський	2 892,0	3 291,1	301 057,2	6,3	12	216
Суразький	3 634,8	4 136,4	378 382,7	7,9	15	216
Усього по губернії	46 042,3	52 395,9	4 792 667,8	100,0	174	2 867

[Складено автором за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 48. Черниговская губерния, 1905. - С.1; Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1, 1898. - С.47, 85, 87-97]

Дані щодо загальної площі земель, наведені автором у таблиці, потребують детальнішого пояснення, оскільки в різних джерелах можна зустріти неоднакові цифри, які характеризують площу Чернігівської губернії. Так, О.О.Русов наводить результати розмежування, одержані Чернігівською межевою палатою за 1890 рік,

і вказує на площу 4 745 130 десятин. Дані уточнення губернської земської управи за 1894-1895 рр. доводять площу губернії до 4 752 363 десятин, і ця цифра вважається О.О.Русовим найдостовірнішою [9, с.74]. Чому ж тоді за переписом 1897 року значиться площа майже на 40 тис. десятин більша від тієї, яку показують дані губернської земської управи? Можна припустити, що завданням перепису 1897 року було все-таки визначення кількості населення, а не наявність землі, і тому виконавці його не надто переймалися визначенням площі території [7, с.1]. Пояснення цьому факту можна знайти і у О.О.Русова, який наводить дані, одержані різними способами військово-топографічного обчислення площі території, – 4 793 924, 4 796 562 і 4 801 979 десятин [9, с.75]. Як бачимо, ці цифри практично повністю збігаються із даними перепису 1897 року. І швидше за все його виконавці і користувались даними картографії, а не даними земства. При розмежуванні за законом допускалася похибка 1%, а в даному випадку вона становить близько 0,88%, тобто не виходить за межі норми [9, с.77]. Таким чином, у ході аналізу землеустрою губернії можна використовувати і земські дані, і дані офіційної статистики, оскільки вони не надто відрізняються, а деякі невідповідності на загальні тенденції в землекористуванні значною мірою не впливають.

Чернігівська губернія в земельному відношенні мала певні , які дозволяють виділити її із маси інших регіонів Російської імперії. Зокрема, необхідно відзначити, що в результаті вищезгаданого розмежування в останній чверті XIX століття було практично *усунуто таку перепону на шляху ефективного ведення господарства, як черезсмужжя* [10, с.53]. Під черезсмужжям розуміємо таку форму землекористування, за якої ділянка землі, що належить одному господареві, складає не одне ціле, а кілька дрібніших ділянок, розташованих на різних за якістю ґрунтах [11, с.22].

До розмежування за масштабами черезсмужжя Чернігівська губернія посідала одне із перших місць серед губерній Російської імперії: у деяких повітах «доходила до 1/8 і менше десятин, а в окремих смугах – до кількох квадратних сажнів, переважно ламаними фігурами, а іноді у вигляді стрічок довжиною у 5-6 верст, а шириною в сажень» [9, с.68]. Якщо врахувати, що сажень дорівнює 2 м 13 см, то можна собі уявити, що це були за ділянки і як на них можна було господарювати. Черезсмужжя було характерним і для дрібних поміщицьких господарств, яких на Чернігівщині було майже 80% [11, с.24]. Навіть землі найбільших землевласників, які мали по декілька тисяч десятин, склалися з дрібних стрічок, як і у дрібних власників [10, с.53]. Таке розмежування землі негативно впливало на рівень її обробітку, об'єктивно вело до низької рентабельності селянських господарств і сільськогосподарського виробництва в цілому, до поглиблення економічної залежності селян, особливо малоїмущих від поміщика [11, с.24].

Завдяки розмежуванню значну частину земель в кількості більш ніж 1,5 млн. десятин було виведено із черезсмужжя і переведено в розряд «відрубних» ділянок, нічим не стиснутих у відношенні землекористування і відповідно зручних для застосування наукових методів агрокультури. У черезсмужжі залишалися лише власники із земельними ділянками розміром менше 50 дес., і їм дозволялося відводити землю окремо, де для цього була можливість [9, с.58].

Іншою особливістю Чернігівської губернії було те, що *сільське населення переважно було вільним від кріпосного права*, оскільки його дія не поширювалась ні на козаків, які належали до вільних сільських станів, ні на колишніх державних селян, а саме ці дві групи переважали у складі населення губернії. Із загальної кількості ревізійних душ, за даними губернської управи, 203 961 припадало на козаків, 102 922 на колишніх державних селян і лише 252 975 належало до колишніх поміщицьких. Завдяки такому складу сільського населення всі ті негативні наслідки дії кріпосного права на порядок землекористування для населення Чернігівської губернії були вкрай незначними. Козаки як до 1861 року, так і після скасування

кріпосного права були станом особистих власників, які володіли землею на правах повної власності поруч із іншими приватними землевласниками з тією різницею, що землі козаків, які прирівнювались до селянського наділу, могли продаватись особам лише того ж козацького стану [10, с.53].

Враховуючи значну роль козаків у житті пореформеного села, розглянемо козацьке землеволодіння детальніше. Офіційна статистика землеволодіння 1877, 1887, 1905 років не виділяє козаків в окрему категорію землевласників [12]. На думку статистика О.О.Русова, козацькі громади в виданнях Центрального статистичного комітету 1877 і 1887 р. віднесено до колишніх державних селян [9, с.208]. На думку В.М.Шевченка, швидше за все, таким же шляхом пішли і упорядники перепису 1905 року [13, с.116]. І з цим важко не погодитись. Стан аналізу козацького землеволодіння подаємо на основі статистичних даних, наведених О.О.Русовим за даними земської статистики (див. таблицю 3) [9, с.245]. Оскільки ці дані наводяться в «Записці» управляючого Чернігівською казенною палатою А.Н.Рождественського, яку він виголосив на засіданні Чернігівського губернського комітету у 1903 році [10, с.53], то, на нашу думку, вони об'єктивно відображають стан земельної власності козаків на початку ХХ століття.

Повіти	Громад	Землі козацьких громад (десятин)	Землі окремих козаків (десятин)	Загальне козацьке землеволодіння
Чернігівський	98	49 343,2	10 651,3	59 994,5
Борзнянський	52	119 730,6	3 187,4	122 918,0
Глухівський	59	58 324,0	5 971,9	64 295,9
Городнянський	67	38 048,0	11 086,5	49 134,5
Козелецький	101	92 979,2	7 670,7	100 649,9
Конотопський	71	74 062,7	6 322,4	80 385,1
Кролевецький	50	73 493,2	2 547,8	76 041,0
Мглинський	194	66 866,6	10 590,1	77 456,7
Н.-Сіверський	48	33 516,6	4 096,0	37 612,6
Новозибківський	29	19 811,0	1 892,0	21 703,0
Ніжинський	66	99 749,7	1 027,5	100 777,2
Остерський	63	50 964,8	5 729,0	56 693,8
Сосницький	60	79 839,6	4 341,5	84 181,1
Стародубський	125	52 104,0	6 613,0	58 717,0
Суразький	24	15 663,7	856,8	16 520,5
Усього по губернії	1 107	924 496,9	82 583,9	1 007 080,8

[Складено за даними: Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 245].

Дані таблиці свідчать, що найбільше земель належало козакам у південних повітах - Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, а найменше - у північних повітах губернії – Суразькому і Новозибківському. Якщо взяти загальну площу землеволодіння, за даними Центрального статистичного комітету в 1905 році, в розмірі 4 384 257 десятин [12, с.42] (за даними губернського статистичного комітету 1896 р. – 4 369 336 дес. [9, с.4-5]), то землі, які належали козакам, становили близько 30% від усієї площі земель, що було досить значною часткою. Якщо ж суспільні наділи козаків, які належали їм на правах повної власності (924 497 дес.), врахувати разом з приватним

землеволодінням (1 647 459 дес.), то одержаний результат кількості земель вільного землекористування (2 571 956 дес.) майже вдвічі перевищує кількість земель, які відійшли на викуп колишнім державним (643 710 дес.) і колишнім поміщицьким селянам (794 221 дес.) [9, с.4-5]. Це означає, що в землеволодінні Чернігівської губернії напередодні аграрних перетворень початку ХХ століття *переважало приватне землеволодіння*.

Дані статистики 1905 року підтверджують наші попередні висновки. Як уже зазначалось, козацьке землеволодіння було поширеним на Чернігівщині, але упорядники переписів 1877, 1878 і 1905 років у своїх розрахунках дану категорію землевласників розглядали разом з колишніми державними селянами. Якщо припустити, що козацьке землеволодіння за період 1896-1905 рр. корінним чином не змінилось (а дані статистики загального землекористування це підтверджують), то, відкинувши із загальної площі надільних земель у 1905 році (2 329 209 дес.) землі суспільних наділів козаків (924 497 дес.), одержимо надільні землі колишніх державних та поміщицьких селян у кількості 1 407 712 десятин (у 1896 р. – 1 437 931). Додавши до земель козаків приватні особисті землі (1 825 624 дес.), матимемо загальну площу приватних землеволодінь у кількості 2 750 121 десятин (у 1896 р. – 2 571 956), тобто приватне землеволодіння, яке, за даними Центрального статистичного комітету, у 1905 році майже вдвічі переважало площі надільних земель [12, с.10-11]

Порівнявши одержані нами результати за даними ЦСК і даними губерньської статистики, можемо зробити висновок, що площа надільних земель за 10 років практично не змінилась, а площа приватних землеволодінь дещо зросла. Якщо порівняти дані ЦСК за 1877, 1878 і 1905 роки за основними групами землевласників, то одержуємо такі результати Чернігівської губернії за 1877-1905 рр.:

1) загальна площа землеволодіння губернії зросла порівняно із 1887 р. на 300 460 дес., або на 7,3% і порівняно з 1877 роком на 578 823 дес., або на 15,2% [12, с.42]. Дане зростання фактично відбулось уже до кінця 90-х рр. ХІХ ст., оскільки дані губерньського статистичного комітету за 1896 р. і Центрального статистичного комітету за 1905 рік відрізняються лише на 14,9 тис. десятин у бік зростання [9, с.4-5];

2) приватне землеволодіння зросло порівняно з 1887 р. на 72 872 дес., або на 4,2% і порівняно із 1877 р. на 193 242 дес., тобто на 11,8%. Одержані нами дані про зростання приватного землеволодіння у 1905 р. порівняно із 1896 р. на 178 165 дес. можна пояснити зменшенням земельних площ особистих приватних власників у результаті розпродажів землі дворянами, а також селянами на поч. 90-х рр. ХІХ ст. внаслідок міграцій в міста і переселень [13, с.114] та збільшенням їх купівель у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. громадами і товариствами. Приватна земельна власність поділялась на власність особисту і власність громад та товариств. У порівнянні з 1877 р. перша зменшилась на 153 025 дес., а друга збільшилась на 346 268 дес., тобто майже в 50 разів. Цей факт можна пояснити точнішими даними 1905 року у порівнянні з 1877 р., а також збільшенням площі приватного землеволодіння взагалі [12, с.43-44];

3) надільні землі у порівнянні із 1887 р. збільшились на 280 132 дес., або на 13,7%, а у порівнянні з 1877 р. – на 446 172 дес., або на 23,7%. Це збільшення, як і загальне землеволодіння по губернії, відбулось до середини 90-х рр., оскільки потім до 1905 р. значного руху землі від цієї групи землевласників до іншої не спостерігалось (проаналізована група козаків є цьому підтвердженням), і якщо земля і переходила із рук в руки, то швидше за все це відбувалось усередині даної групи;

4) усі інші землі (в т.ч. землі казни) зменшились у 1877-1905 рр. на 60 592 дес., або на 20,9% [12, с.42].

Ведучи мову про селянські господарства, необхідно також зазначити, що землеволодіння колишніх поміщицьких селян на Чернігівщині було

облаштоване на підставі Малоросійського положення, тобто на зразок подвірного землеволодіння, за винятком північних повітів (Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Новгород-Сіверський) і деяких товариств Сосницького і Глухівського повітів, де застосовувалось «общинне» землеволодіння за Великоросійським положенням. Неважко помітити, що *общинне землеволодіння було поширеним у повітах, які не могли похвалитись розвинутим сільськогосподарським виробництвом* внаслідок гірших ґрунтів, кліматичних умов, а також лісистості місцевості. Тому стверджувати, що саме общинне землеволодіння було причиною погіршення стану справ у сільському господарстві на Чернігівщині, яке мало місце в кінці XIX – на початку XX століття, не можна, оскільки хоч воно і було поширене майже в половині повітів губернії, але ці повіти були слаборозвинуті в економічному відношенні.

До числа особливостей Чернігівської губернії необхідно віднести також *переважання в її складі дрібних господарств та прогресуючу роздрібненість землеволодіння*. Відомо, що селянське землеволодіння збільшилось після 1861 р. лише на Правобережній Україні, де у 1863 р. польські поміщики організували антиросійське повстання. В інших же губерніях мало місце скорочення селянських наділів у середньому на 28,5%. Загалом же в Україні селянське землеволодіння після 1861 р. зросло на 380 008 дес., але 344 тис. селян були відпущені на волю без землі або з наділом до 1,5 дес. на чоловічу, або ревізьку, як тоді писали, душу; близько 1,6 млн. осіб (61,1%) одержали від 1,5 до 3 дес. [14, с.4]. Як же була розподілена земля в українських губерніях?

Якщо в Катеринославській губернії на кожне приватне поміщицьке землеволодіння у 1887р. припадало в середньому по 1 347,3 дес., то в Полтавській – лише по 167,6 дес., а в Чернігівській – по 159 дес. Селянські ж господарства володіли невеликими ділянками. Після завершення процесу виходу селян на викуп на кожного колишнього поміщицького селянина припадало в середньому по 2,3 дес., а державного – по 4 дес. [14, с.4].

Найгірше забезпеченими землею були колишні поміщицькі селяни Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній, де на одну особу припадало відповідно по 1,4, 1,8 і 1,9 дес. Не набагато кращою була ситуація і в Подільській (2 дес.), Київській (2,1) та Чернігівській (2,4) губерніях. А в цілому колишні поміщицькі селяни ніде не були забезпечені достатнім і офіційно визнаним на той час наділом 5 дес. на душу, а серед колишніх державних селян такими наділами володіли лише мешканці південних губерній (від 5,2 дес. на особу в Катеринославській до 6,5 дес. – у Таврійській) [14, с.4]. У Чернігівській губернії середній наділ колишніх поміщицьких селян становив лише 4,9 дес. на двір і 7,7 дес. на двір для колишніх державних селян, колишні удільні селяни володіли всього 1,7 дес. на двір [12, с.53]. Населення губернії зростало, що вело до ще більшого подрібнення і без того невеликих земельних ділянок.

За період 1859-1905 рр. населення в Чернігівській губернії зросло, за даними перепису 1897 р. і губернського статистичного комітету, з 1 461 500 до 2 619 390 чол., тобто на 1 157 890 чол. [10, с.1; 11, с. 235]. Площа землекористування за 1877 – 1905 рр. збільшилась на 578 823 дес.[12, с.42], тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Подрібнення (парцеляцію) земельних ділянок можна простежити, порівнявши їх розміри на двір у 1877 і 1905 роках (див. таблицю 3):

Повіті	Площа селянських земельних наділів на 1 двор (десятин)							
	1905				1877			
	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього
Чернігівський	3,9	8,5	-	7,1	5,2	7,6	-	6,8
Борзнянський	3,3	8,0	1,8	6,8	3,6	7,5	-	6,5
Глухівський	5,0	7,8	-	6,5	5,8	8,5	-	7,4
Городнянський	4,1	7,6	-	6,1	6,0	10,1	-	7,9
Козелецький	3,1	7,4	-	5,8	3,9	7,4	-	6,1
Конотопський	4,8	5,4	-	4,9	3,9	8,4	-	6,9
Кролевецький	5,4	6,3	-	6,0	6,9	7,0	-	7,0
Мглинський	5,7	4,9	-	5,6	10,0	10,5	-	10,2
Н.-Сіверський	5,9	7,8	-	6,6	8,1	10,2	-	9,0
Новозибківський	6,2	8,7	-	7,4	9,0	12,4	-	10,0
Ніжинський	2,6	6,2	-	4,8	3,3	7,5	-	5,8
Остерський	4,4	8,9	-	8,5	4,1	5,6	-	5,4
Сосницький	4,1	7,8	0,5	6,3	5,9	6,8	-	6,4
Стародубський	5,6	6,6	-	6,1	8,5	10,1	-	9,2
Суразький	5,4	8,8	-	6,7	10,0	9,1	-	9,7
Усього по губернії	4,9	7,7	1,7	6,3	6,9	8,1	-	7,6

[Складено за даними: Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906. – С. 55].

Як бачимо із даних таблиці, в різних повітах у 1905 році забезпечення селян землею було неоднаковим: середня кількість землі коливалася: 1) для колишніх державних селян від 4,9 (Мглинський) до 8,9 дес. (Остерський); 2) для колишніх поміщицьких – від 2,6 (Ніжинський) до 6,2 дес. (Новозибківський); 3) колишні удільні – 0,5 (Сосницький) і 1,8 (Борзнянський). Практично в усіх повітах (крім Чернігівського і Борзнянського) за період 1877-1905 рр. селянські наділи зменшились.

Найбільшу групу в Чернігівській губернії становили двори, у яких було від 5 до 10 десятин землі (50,8%), приблизно третина володіла ділянками розміром до 5 десятин (39,3%), і лише 9,9% дворів володіли ділянками більшими за 10 десятин [12, с.41, 54-55].

Зрозуміло, що середні величини земельних ділянок не повною мірою відображають фактичний стан справ із земельними наділами в губернії. За даними губернської земської статистики, у 1896 році у Ніжинському повіті було 2 284 подвір'їв (9,6%) без землі взагалі, з однією десятиною 2 782, а 4 639 господарств не мали коней [10, с.55]. Дані перепису коней 1900 р. показують, що на Чернігівщині з 307,2 тис. селянських дворів 86,7 тис., або 28,2%, не мали коней. По окремих повітах кількість безкінних була особливо велика і становила в Остерському повіті 54,6%, Борзнянському – 38,7%, Ніжинському – 36,9%, Козелецькому – 31,2%. Із загальної кількості дворів, що мали коней, було 29,6% однокінних, 32,1% мали по 2 коней, 33,9% – по 3–5, і 4,4% – понад 5 коней. Ці дані свідчать про те, що на Чернігівщині був великий процент господарств з трьома і більше кіньми, але разом з тим близько половини всіх дворів (152 тис.) були безкінними та однокінними [15, с.20].

Якщо до цього ще додати *відстале технічне оснащення сільськогосподарських*

виробників (а за цим показником Чернігівщина займала останню позицію серед усіх українських губерній [16, с.89-90]), то стає зрозумілим, чому сільське господарство губернії переживало кризу. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н.Рожественський у своїй «Записці» до губернського комітету в 1903 році із сумом констатував, що «у другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулись різкі зміни, які істотно змінили її добробут; губернія втратила свій достаток, від якого залишилися лише незначні залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру [на Амур], несучи із своєї батьківщини тяжкі спогади про труднощі існування в ній» [10, с.58].

Таким чином, проаналізувавши стан землеустрою і динаміку землеволодіння Чернігівської губернії в к. XIX – на поч. XX ст., приходимо до висновку, що *в питанні землеустрою спостерігались як позитивні, так і негативні моменти*. Якщо позитивними вважати ті тенденції, які сприяли ефективному веденню сільського господарства, то до них можна віднести:

- 1) переведення переважної більшості земель із черезсмузжя в розряд відрубних;
- 2) скорочення дворянського землеволодіння і збільшення кількості селян-землевласників;
- 3) переважання серед землевласників приватного землеволодіння;
- 4) незважаючи на значне поширення, общинне землеволодіння переважало на землях із несприятливими умовами для ведення сільського господарства.

Водночас продуктивному розвитку сільського господарства Чернігівщини заважали:

- 1) зосередженість губернії майже винятково на сільськогосподарському виробництві; слабкий розвиток інших галузей господарства;
- 2) аграрне перенаселення (особливо в південних регіонах) і, як результат, – переважаюче дрібне селянське господарство, переселення і відхід на заробітки в інші місцевості;
- 3) прогресуюче малоземелля, яке вело до інтенсивнішого обробітку землі і до її виснаження;
- 4) відсутність коней у значній кількості селян і відстале технічне оснащення сільського господарства;

Зниження ефективності сільського господарства, яке спостерігалось у Чернігівській губернії на початку XX століття, гостро ставило питання про проведення змін у аграрному секторі економіки, які б спинили наростаючу системну кризу і допомогли підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Ці зміни увійшли в історію під назвою столипінської аграрної реформи.

Джерела та література:

1. Ключевский В.О. Собр. соч. Т. VII. М., 1969.
2. Декрет Кабінету Міністрів «Про приватизацію земельних ділянок» від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №10; Указ Президента України від 03.12.99 №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» // Офіційний вісник України. – 1999. - №49; Земельний кодекс України. Прийнятий ВР України 25.10.01 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №3-4; Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №29; Закон України «Про землеустрій» від 22.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №36; Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05.06.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №38; Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.03 // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №45;
3. Земельна реформа...за законами Хаммурапі // Дзеркало тижня. – 23 червня 2007.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1-2. – Чернигов, 1898-1899.
5. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України

у 2 половині XIX – на поч. XX століття // Український історичний журнал. – 1981. - №11. – С. 61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці 19 – поч. 20 століття // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С.71-78; його ж. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. – С. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213-218; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4. – С.111-119.

6. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861-1905) // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С. 65 – 71; його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1. – С. 3-14.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905.

8. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904.

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898.

10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб, 1903.

11. Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991.

12. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906.

13. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4.

14. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1.

15. Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. – К., 1959.

16. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб, 1995.

ВІКТОР ВЕРБИЧ: "ЯК ТРЕБА ЖИТИ"

Зоряна Вербич

Вербу намалювати легше, ніж цвіт папороті, бо його, цвіту, мало хто бачив..., а вербу бачили, маємо, тому будуть порівнювати не завжди на користь художника.

Про земне, тобто грішне, загалом писати цікавіше: всі книги про грішні порухи того, що називають душею, яка невидима, як і той цвіт папороті. Життя святих - описи тернових страждань-мук і вознесіння в кінці тунелю - власне також про тінюву і явну не святість світу - антипода світло-райського Засвіту, куди мають потрапити розкаяні чи послідовні праведники.

Красивий, аристократично-козацького вигляду чоловік із душею дитини і генетично поетичним прізвиськом - Вербич - мій друг-побратим, який підписує мені свої книжки "Братові Ігорю", тому казати про нього "на люде" мені ще важче, зважаючи і на море вина перед цією "найлюдянішою людиною на планеті", як написав я кілька років тому в автобіографії. Але сказати треба. Ще нині. За життя. У сучасії. Бо, чує моя кров, саме "малесенька шопта" таких, як Віктор Вербич, духовно-душевно репрезентуватиме нас перед нащадками у пульсуючому часопросторі.

Нині є нагода побути біля явно недооціненого вітчизняною критикою і всеукраїнським поетичним олімпом (це, на жаль, історично закономірно...) Вікторова багаття ще й тому, що вийшло друком

- одинадцята

Його книга, у якій (читаємо в анотації), - *"вдячність Творцеві за дар власної стежини та свято спілкування з тисячами людей, чії серця променіли і променіють любов'ю, намагання художнім словом осягнути прожите, переконання у нетлінності вічних істин, погляд на світ очима скромного мандрівника, перша віха долі якого*
